

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Anny Krüger, *Cmentarze przy Wielkiej Alei w Gdańsku w latach 1867-1945. Studium z dziejów kultury funeralnej*, Gdańsk 2018, ss. 438.

Historia cmentarzy i związanej z nimi kultury funeralnej doczekała się w rodzimej literaturze przedmiotu niemałej liczby opracowań monograficznych. Odnosi się to zarówno do nekropolii najważniejszych dla polskiej narodowej pamięci, jak i tych, których znaczenie nie wykracza poza wymiar regionalny, a czasem lokalny, lecz których historia osadzona jest nie tylko w polskiej pamięci historycznej. Należą tu w szczególności cmentarze w większych ośrodkach miejskich na ziemiach obecnej Polski zachodniej i północnej, stanowiących w różnych okresach czasu część składową Prus i Rzeszy Niemieckiej. Ich przynależność dziś już głównie do sfery pamięci historycznej wynika z faktu, że większość z nich już nie istnieje. Tym większa jest wartość opracowań poświęconych zrekonstruowaniu ich historii, w tym jej kontekstu społecznego oraz spraw architektury, organizacji i funkcjonowania tych cmentarzy na przestrzeni kolejnych epok, w jakże różnych czasach historycznych.

Jednemu z najważniejszych rozdziałów w dziejach nekropolii gdańskich w XIX-XX w. poświęcona jest rozprawa doktorska mgr Anny Krüger, powstała na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego pod kierunkiem prof. Edmunda Kizika. Stanowi monografię zespołu cmentarzy przy Wielkiej Alei (obecnie Alei Zwycięstwa) w latach 1867-1945, a jednocześnie tytułowe studium z dziejów kultury funeralnej. Mowa tu o cmentarzach ewangelickich parafii św. Trójcy, Najświętszej Marii Panny, św. Katarzyny, Zjednoczonych Cmentarzach św. Jana, Bartłomieja, Piotra i Pawła (wszystkie powstałe w latach 1867-1869), nowym cmentarzu NMP (1899-1901), cmentarzu parafii Marcina Lutra (1898) i katolickich św. Józefa i Brygidy (1878), św. Mikołaja (1884-1892) i Kaplicy Królewskiej (1890). Dolną cezurę chronologiczną stanowi rok 1867, w którym założono pierwszy z tych cmentarzy (św. Trójcy), górną zaś rok 1945, w którym doszło do zniszczenia Gdańska w jego dotychczasowej postaci, zmiany przynależności państwowej miasta i usunięcia zeń większości jego

niemieckiej ludności. Innymi słowy, górną cezurą jest koniec niemieckiej historii miasta nad Motławą. Było to bowiem również początkiem końca założenia cmentarnego będącego przedmiotem zainteresowań Autorki tej dysertacji. Naturalnie Doktorantka, mając na uwadze uwarunkowania rozwoju nekropolii w dziejach miast europejskich, szczególnie zaś niemieckich, w niektórych fragmentach swych rozważań cofała się i do końca wieku XVIII, a przede wszystkim do pruskich rozwiązań administracyjno-prawnych z pierwszej połowy XIX w. Poza górną cezurę wykroczyła zaś w epilogu, szkicując powojenne losy cmentarzy przy Wielkiej Alei aż do ich niwelacji w latach 1966-1970.

Mgr Anna Krüger jest badaczką dobrze przygotowaną do podjęcia i kompleksowego opracowania problematyki największego i najważniejszego w dziejach dawnego Gdańska założenia cmentarnego. Dzieje jednej z nekropolii przy Wielkiej Alei – cmentarza św. Katarzyny – były wcześniej tematem jej pracy magisterskiej. W kolejnych latach, poznając nowe źródła i publikując wyniki swych badań (łącznie 8 artykułów, notabene nie tylko na temat cmentarzy przy Wielkiej Alei), kształtowała powoli temat rozprawy doktorskiej, którym stały się dzieje zespołu cmentarzy przy Wielkiej Alei „w kontekście kultury funeralnej Gdańska w XIX w. i dwudziestoleciu międzywojennym” (s. 14). Należy go uznać za trafny i oryginalny. Opracowanie tak ujętego tematu, będącego od lat ważnym postulatem badawczym, wymagało przeprowadzenia szeroko zakrojonej kwerendy źródłowej. Obszerna literatura przedmiotu służyła przede wszystkim do naszkicowania tła, za wyjątkiem opracowań typu encyklopedycznego i słownikowego dotyczących historii cmentarzy gdańskich. Istotną rolę w odniesieniu do wielu kwestii szczegółowych odegrała ówczesna gdańska prasa codzienna, przede wszystkim niemiecka, ale i w pewnej mierze polska, w obu wypadkach sumiennie przez autorkę wyzyskana, a podobnie jak pozostałe źródła drukowane, mapy i druki ulotne, pochodząca ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN. Podstawę źródłową tej pracy stanowiła jednak dokumentacja archiwalna, przede wszystkim akta związane z powstaniem, organizacją i funkcjonowaniem cmentarzy, wytworzone przez administrację pruską, gdańską w okresie Wolnego Miasta i polską po 1945 r., jak też ewangelicką i katolicką administrację kościelną. W największej mierze są to akta z zasobu Archiwum Państwowego w Gdańsku, gdańskiego Archiwum Archidiecezjalnego oraz berlińskiego Evangelisches Zentralarchiv, w dalszej kolejności Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem, Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Gdańsku i gdańskiego Archiwum Zarządu Dróg i Zieleni. Zgromadzony przez Autorkę materiał źródłowy pozwolił na ujęcie całokształtu zagadnień związanych z historią cmentarzy przy

Wielkiej Alei, ich założeniem, architekturą, infrastrukturą i zarządzaniem nimi, w korelacji z dziejami pruskiego społeczeństwa miejskiego w XIX i pierwszej połowie XX stulecia na przykładzie Gdańska. Zakres tematyczny rozprawy spowodował przyjęcie metody opisowej, a w odniesieniu do niektórych zagadnień także metody kwantytatywnej, co należy uznać za trafne rozwiązanie.

Początki nekropolii, które dziś uważamy za zabytkowe, za oazy „wielkiej ciszy” i jednocześnie miejsca pamięci historycznej w wymiarze ogólnonarodowym bądź lokalnym, wiążą się z przenoszeniem cmentarzy w pierwszej połowie XIX w. poza ścisłe centra miast. Skutkowało to zaprzestaniem chowania zmarłych w kościołach parafialnych bądź w ich bezpośrednim otoczeniu, przy jednoczesnym wyznaczaniu nowych założeń cmentarnych na terenach podmiejskich. Wpływ na to miały względy sanitarne i rozbudowa miast wraz ze wzrostem liczby ich mieszkańców, a co za tym idzie powstawaniem nowych parafii, które dla wypełniania swych zadań potrzebowały nowych miejsc pochówku. Wiązały się z tym w ciągu XIX w. zmiany w prawie, mentalności i obyczajowości, które rozwój kultury funeralnej czynią istotną i nader interesującą badawczo częścią procesów modernizacji społecznej, które w państwie pruskim obejmowały, choć w różnym stopniu, wszystkie dziedziny życia państwa i społeczeństwa. Dlatego też rozprawa doktorska mgr Anna Krüger, odtwarzając dzieje cmentarzy przy gdańskiej Wielkiej Alei i porządkując najważniejsze zagadnienia związane z ich historią i funkcjonowaniem, jest ważnym wkładem do badań nad kulturą pamięci, jak i do badań nad dziejami społeczeństwa miejskiego prowincji pruskich w XIX i pierwszych dziesięcioleciach XX w.

Rozprawa składa się z pięciu rozdziałów i epilogu, ujętych w układzie problemowo-chronologicznym, który dominuje też wewnątrz poszczególnych rozdziałów. Taki układ treści jest optymalny dla prezentacji uzyskanych przez Doktorantkę wyników badań.

W rozdziale pierwszym przedstawiono genezę cmentarzy podmiejskich w Europie ze zwróceniem szczególnej uwagi na politykę w tym względzie władz państwowych, kościelnych i samorządowych w Królestwie Prus i w samym Gdańsku.

Przemiany, w tym w prawie cmentarnym, prowadzące do zakładania nowych nekropolii, powodują, iż w rozdziale drugim śledząc rozwój cmentarzy przy Wielkiej Alei i ich losy od 1867 r. do początku lat czterdziestych XX w., obserwować możemy starania parafii ewangelickich i katolickich na rzecz budowy cmentarzy w tym rejonie miasta (ale i – *per analogiam* – w innych miastach rejencji gdańskiej) w korelacji z działaniami nadzorczymi

ze strony miejskich urzędów policyjnych, policji budowlanej, władz rejencyjnych i miejskich, państwowej administracji kościelnej w wypadku cmentarzy ewangelickich, wreszcie nadrzędnych wobec konkretnych parafii władz kościelnych obu konfesji. Pozwala to zobaczyć powstawanie i rozwój nowych nekropolii na tle rozwoju miasta i w ścisłym z nim związku, więc czasem też łącznie z ograniczeniami, szczególnie chyba tymi, jakie nakładały na architektów i budowniczych cmentarzy władze wojskowe z tytułu bliskości obiektów i urządzeń fortyfikacyjnych. Z czasem rozbudowa przestrzeni miejskiej spowodowała powstawanie nowych cmentarzy i spadek liczby pochówków przy Wielkiej Alei, a co za tym idzie pojawienie się dążeń do ograniczenia obszaru zajmowanego przez te cmentarze, a z czasem do ich stopniowego zamykania.

Rozdział trzeci poświęcony został analizie układu przestrzennego cmentarzy przy Wielkiej Alei, także na tle podobnych rozwiązań w Europie i w innych dużych ośrodkach miejskich Prus. O ich charakterze i znaczeniu jako miejsc pamięci decydowały założenia architektoniczne, w tym ogrodowe, a o ich funkcjonalności także cmentarne budowle i ogrodzenia, studnie i pompy. Nekropolie przy Wielkiej Alei spełniały przez to rolę właściwą dla eksklawy poświęconej kultowi zmarłych, zarówno w wymiarze osobistym, jak też społecznym i narodowym, były też – już dla współczesnych – dziełem sztuki, a z czasem, przez wzgląd na położenie, *sui generis* parkiem miejskim.

W rozdziale czwartym przedstawiono problematykę zarządzania cmentarzami (regulaminy cmentarne, cenniki usług cmentarnych, grobowce rodzinne na tle pozostałych miejsc pochówku, ekshumacje, dokumentacja prowadzona przez zarządców cmentarzy, obowiązki i działalność zarządców cmentarzy i w niewielkim już stopniu innych grup pracowników cmentarnych: grabarzy i tragarzy zwłok), a także wykraczające poza tę kwestię zjawisko reklamy pogrzebowej, w kontekście oferty firm pogrzebowych, twórców nagrobków i pomników nagrobnych, jak też producentów odzieży żałobnej. Oparte na regulaminach i cennikach, a także cmentarnej infrastrukturze, zarządzanie cmentarzami stało się, jak to trafnie określiła Autorka, „jednym z elementów XIX-wiecznej profesjonalizacji śmierci” (s. 152). Także jednak ujęciem w organizacyjne ramy i szczegółowym opisaniem form upamiętniania zmarłych. Wpływając na sposób pielęgnowania pamięci o tych, którzy odeszli, kształtowano też w pewien sposób kulturę życia zbiorowego. Podobnie jak reklama pogrzebowa stanowiła odbicie bardzo ważnej w społeczności mieszczańskiej drugiej połowy XIX w. „rozbudowanej obyczajowości związanej z chowaniem zmarłych i okazywaniem żałoby” (s. 195).

W rozdziale piątym zajęto się pogrzebami na cmentarzach przy Wielkiej Alei, poczynając od kwestii demograficznej, a właściwie głównie zjawiska śmiertelności w Gdańsku od drugiej połowy XIX w. po koniec lat trzydziestych XX stulecia, przede wszystkim pod kątem jej statystyki i przyczyn zgonów w parafiach będących właścicielami tych cmentarzy (głównie św. Katarzyny i NMP), poprzez uroczystości pogrzebowe po różnorodnych formach upamiętniania zmarłych. Zwrócono przy tym uwagę na społeczną rolę uroczystości pogrzebowych, które będąc najważniejszym bodaj elementem kultury funeralnej, były też odbiciem stratyfikacji społecznej w obrębie dziewiętnastowiecznego mieszczaństwa. W stanowiącym zakończenie epilogu przedstawiono losy cmentarzy po 1945 r. do ich likwidacji z końcem lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku.

Doktorantka w toku kwerend zebrała obszerny materiał źródłowy, poddała go szczegółowej analizie i napisała pracę wypełniającą istotną lukę badawczą w dziejach gdańskich nekropoli i kultury funeralnej dawnego Gdańska. Wykazała się dobrą znajomością literatury przedmiotu (głównie polsko- i niemieckojęzycznej), dotyczącej w kontekście tytułowej problematyki zarówno Gdańska i miast prowincji pruskiej Rzeszy Niemieckiej, jak też dziewiętnastowiecznej Europy, w tym i ziem polskich pod obu pozostałymi zaborami, przez co dzieje cmentarzy gdańskich ukazane zostały na szerokim tle rozwiązań stosowanych ówczesnie w europejskim kręgu kulturowym. Pracę dobrze się czyta, choć trzeba mieć świadomość, że przedstawienie jej węzłowych zagadnień wymagało częstego operowania szczegółem. Autorka czyniła to umiejętnie, może za wyjątkiem podrozdziału 5.2 (w rozdziale V), poświęconego uroczystościom pogrzebowym, w którym nie uniknięto powtórzeń wielu elementów, a niekiedy i schematów tych uroczystości. Dlatego też warto porównać ten podrozdział z kolejnym podrozdziałem 5.3, w którym korzystniej pod kątem syntetyczności przekazu omówiono upamiętnianie zmarłych. Uwagę tą formułuję w tym miejscu także i w związku z postulatem ogłoszenia tej rozprawy drukiem, na co w zupełności zasługuje.

Z tego samego powodu należy zwrócić uwagę – mimo dobrej oceny stylistycznej strony tej pracy – na pewną liczbę błędów interpunkcyjnych i literowych w maszynopisie. Ostatnie dotyczy także nazwisk, jak choćby Franz Portykus zamiast Potrykus (s. 278) czy ks. radca Wilkana zamiast Wilkans (s. 267). Zdarzają się też urwane myśli, jak: „Do opieki nad grobami rodziny zmarłych.” (s. 155), czy też „W pobliżu katafalku, przy którym już od poprzedniego dnia pełnili straż przy zmarłym członkowie korporacji.” (s. 242). Z innych uwag odnotujemy, że wymieniony wśród obecnych na pogrzebie landrata Heinricha Muracha w 1904 r. gen. August von Mackensen (s. 251-252), został w tym miejscu określony

„generałem z Brunszwiku”, podczas gdy od 1900 r. służył w Gdańsku, wprawdzie jako dowódca Brygady Huzarów, a od 1903 r. jako dowódca stacjonowanej tam również 36 Dywizji Piechoty. Przy okazji – „128 Korpus Oficerski”, który pojawił się w trakcie omawiania uroczystości pogrzebowych ku czci nadburmistrza Gdańska Karla Baumbacha w styczniu 1896 r. (s. 277), to korpus oficerski stacjonowanego w Gdańsku 128 Regimentu Piechoty. Ze sformułowania „w pobliżu drogi do Dirschau (Tczew)” na s. 277, sugerowałbym usunięcie niemieckiej nazwy Tczewa, skoro autorka posługuje się zasadniczo polskimi nazwami miast rejencji gdańskiej. Zastanowienia wymagałoby też sformułowanie ze strony 160: „w dziewiętnastowiecznej Warszawie (w II poł. XIX w. pod zaborem rosyjskim)”. Powyższe uwagi formułuję jednak przede wszystkim na użytek przyszłych prac redakcyjnych.

Lekturę ułatwiają i wzbogacają pracę liczne ilustracje (155), w tym plany, mapy, dokumenty urzędowe, ryciny i zdjęcia z epoki oraz efektowne fotografie wykonane przez Autorkę, nawet jeśli w tekście głównym nierzadko spotykanym mankamentem są odesłania do ilustracji dalszej o jeden numer. Obok nich, aneks zawierający tabele ze statystyką zgonów w Gdańsku w latach 1862-1875 i 1890-1920 oraz pogrzebów na poszczególnych cmentarzach przy Wielkiej Alei w ciągu drugiej połowy XIX w. po lata trzydzieste i czterdzieste XX w. W zamieszczonej na końcu „Bibliografii”, w przypadku opracowań korzystnym rozwiązaniem było ograniczenie ich listy do „ważniejszej literatury przedmiotu” (s. 420-431).

Reasumując, rozprawę doktorską mgr Anny Krüger oceniam wysoko. Autorka wykazała się umiejętnością zebrania i rzeczowej analizy obszernego materiału źródłowego, a następnie przeprowadzenia dobrze udokumentowanego i odpowiednio skonstruowanego naukowego wywodu. Rekonstruując kompleksowo i z niezbędnymi szczegółami dzieje gdańskich cmentarzy przy Wielkiej Alei w latach 1867-1945, na tle ówczesnych procesów modernizacji społeczeństwa i przestrzeni publicznej, napisała pracę będącą ważnym wkładem do badań nad historią nekropolii i kultury funeralnej, która swym znaczeniem wykracza poza Gdańsk. Spełnia ona wymogi stawiane rozprawom doktorskim, określone w art. 13 ust. 1 „Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki” (Dz. U. Nr 65, poz. 595, z późniejszymi zmianami). Dlatego też wnoszę o dopuszczenie pani mgr Anny Krüger do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Przemysław Oltoński